

УДК 371.5.017 : 502 – 053.6 : [911]

Є.В. Копилець

Полтавський обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді

ДО ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ

У статті проаналізовано зміни у стані розробленості проблеми ціннісного змісту середньої географічної освіти в Україні за 2003 – 2013 рр. на прикладі ціннісного підходу до екологічного виховання у процесі вивчення географії.

Ключові слова: ціннісна складова змісту шкільної географічної освіти, екологічні ціннісні орієнтації, загальна географія, підлітки.

Е. Копилець

TO THE PROBLEM OF ECOLOGICAL VALUE ORIENTATIONS TEACHING IN SCHOOLCHILDREN DURING THEIR STUDY OF GEOGRAPHY

The paper analyzes changes in the problem elaboration of the value content in the secondary geography education in Ukraine in 2003 – 2013 on the example of the value approach to ecological education in the study of geography.

Keywords: value component in the content of school geography education, ecological value orientations, the common geography, adolescents.

Е.В. Копилець

К ПРОБЛЕМЕ ВОСПИТАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ

В статье проанализированы изменения в состоянии разработанности проблемы ценностного содержания среднего географического образования в Украине за 2003 – 2013 гг. на примере ценностного подхода к экологическому воспитанию в процессе изучения географии.

Ключевые слова: ценностная составляющая содержания школьного географического образования, экологические ценностные ориентации, общая география, подростки.

Вступ, вихідні передумови. Одним із основних векторів розвитку сучасної педагогічної науки є її аксіологізація. В останні десятиліття до розробки ціннісної проблематики звертаються визнані фахівці української та зарубіжної освіти: Н. Асташова, І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневський, П. Ігнатенко, А. Кир'якова, В. Сластьонін, О. Сухомлинська, Н. Ткачова, Г. Чижакова та ін. На першорядності завдання прилучення особистості учня до національних і загальнолюдських цінностей, необхідності ціннісного наповнення навчально-виховного процесу наголошується в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», в Національній доктрині розвитку освіти. Через використання понять «цінності», «ціннісне ставлення» конкретизовано цілі та зміст виховання у Програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Основних орієнтирах виховання учнів 1 – 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Не залишається осторонь означеної тенденції і вітчизняна середня географічна освіта. Уже в перших посібниках з методики викладання географії в школі, виданих у незалежній Україні (2000, 2005 рр.) зазначалося, що «На уроках педагогу необхідно постійно наголошувати на пріоритеті загальнолюд-

ських цінностей» [13, с.20], «Навчання географії – складний і багатогранний процес, в якому учні не лише набувають знань, оволодівають певними вміннями. У них формуються уявлення про навколишній світ, відповідальне ставлення до нього, розвиваються творчі здібності та цінності» [7, с.23]. Відповідно до Державного стандарту базової і повної середньої освіти, з 2004 р. одним із завдань вивчення географії як складової освітньої галузі «Природознавство» постульовано формування в учнів ціннісних орієнтацій на збереження природи, гармонійну взаємодію людини і природи, уміння екологічно виважено взаємодіяти з довкіллям.

Однак аналіз широкого кола нормативних та науково-методичних матеріалів, шкільної практики засвідчує, що ціннісна складова нині є одним з найменш розроблених аспектів середньої географічної освіти в Україні. Шкільна географія аксіологізується повільніше за інші навчальні предмети. Якщо, наприклад, дисертація О. Турянської, присвячена вихованню ціннісних орієнтацій підлітків у процесі вивчення історії, була захищена ще в 1994 р. [18], а дисертація М. Колесник, у якій встановлено особливості формування ціннісних орієнтацій та світоглядних установок учнів у процесі вивчення біології на засадах «глибинної екології», – у 2003 р. [8], то

грунтовних досліджень, спрямованих на створення методики виховання ціннісних орієнтацій у процесі вивчення географії, досі бракує.

Десять років тому ми вже констатували недостатню увагу українських науковців до проблеми ціннісного змісту середньої географічної освіти [9].

Мета статті — проаналізувати зміни у стані розробленості означеної проблеми за 2003–2013 рр. на прикладі ціннісного підходу до екологічного виховання у процесі вивчення географії та стисло викласти основні результати нашого дослідження, спрямованого на обґрунтування, розробку й експериментальну перевірку методики виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків у процесі вивчення загальної географії.

Виклад основного матеріалу. Аналіз нормативних документів та методичних публікацій за означений період виявив, що ціннісній проблематиці у вітчизняній методиці навчання географії стало приділятися значно більше уваги. Проте її розробленість залишається недостатньою як на рівні концептуалізації, так і на рівні практичного втілення. Виразним прикладом може бути реалізація ціннісного підходу до екологічного виховання у процесі вивчення географії. Так, у статті «Ціннісний підхід до формування змісту нових підручників з географії» автор розкриває спрямованість свого підручника для 6 класу на опанування підлітками базової екологічної цінності всього неповними двома реченнями [4]. Водночас у зазначеному навчальному виданні розділ «Людина і географічна оболонка» має цілковито антропоцентричне та ресурсистське спрямування (показово, що запитання «Чому виникає необхідність охороняти природу?» вміщене наприкінці параграфу «Природні ресурси»; навіть проблему збереження зубра як виду в цьому параграфі подано в контексті експлуатації вичерпних природних ресурсів [3]). І це не поодинокий факт: у навчальному матеріалі та методичному апараті більшості чинних підручників із загальної географії, та й не лише цього курсу, не представлені самоцінність природи й ідея спільного, узгодженого розвитку людства і природи — коєволюції, які є атрибутивними для сучасних теорій та методики екологічного виховання. З іншого боку, відсутністю чітко зафіксованої ціннісної складової у навчальних програмах уможливилися істотні відмінності в ціннісному наповненні підручників.

Хоча з'явилися окремі навчальні програми географічних курсів, у яких принаймні імпліцитно наявні екологічні цінності (теми «Стратегія стійкого розвитку», «Гуманізація взаємовідносин людини з природою» тощо) [19], результати навчання в них, як і раніше, прогноуються у вимірах знань і вмінь, тоді як відомо про відсутність прямого зв'язку між екологічною ерудицією та рівнем розвитку ставлення особистості до природи. Навіть якщо в результаті вивчення профільного курсу «Геоєкологія» в учнів і будуть сформовані знання, що таке екологічна етика, розуміння поняття гармонізації взаємовідносин

суспільства і природи, уявлення про гуманізацію відносин людства і природи на глобальному рівні та вміння проводити пропагандистську, природоохоронну й роз'яснювальну роботу в їхньому реальному оточенні, це ще не є свідченням екологічності ціннісних орієнтацій школярів.

Оскільки закономірності формування цінностей, ціннісних орієнтацій не тотожні закономірностям формування знань, для засвоєння ціннісного змісту географічної освіти слід добирати особливий методичний арсенал. Та у методиці навчання географії міцно вкоренився інформативний підхід, за якого виховання є «побічним продуктом» вивчення того чи іншого матеріалу: «Саме поняття «екологічне виховання» відсутнє в словниках. Бо окремо учень не виховується, а освічується і разом виховується, тому екологічна освіта під час вивчення географії означає водночас екологічне виховання» [11, с.51]. За такого підходу про специфічну методику виховання екологічних ціннісних орієнтацій на уроках географії не йдеться: «Методика викладання інформаційного матеріалу екологічного спрямування під час вивчення оболонок Землі може бути різною: бесіда ..., проблемний виклад, але, головне, емоційна розповідь, просте доказове слово вчителя» [12, с.6]; «Систематичне використання екологічно спрямованої інформації дозволить знання дитини перетворити на погляди, останні — на переконання, а ті, в свою чергу, — на природоохоронні, екологічно виправдані дії» [20, с.46]. Заради об'єктивності відзначимо, що в останньому випадку автор говорить не просто про інформування учнів, а про проблемне навчання.

Показово, що увага до розвитку духовної та естетичної складової виховання, навчання і розвитку школярів під час вивчення географії приверталася у контексті впровадження альтернативної традиційної системи навчання модульно-розвивальної технології [6]. Але навіть у рамках зазначеної технології навчання чуттєво-естетичний та духовно-естетичний міні-модул є не обов'язковими.

На цьому тлі помітною подією став вихід у 2012 р. підручника для вищих навчальних закладів «Загальна методика навчання географії», в якому, відповідно до класичної концепції змісту освіти І. Лернера — М. Скаткіна, досвід емоційно-оцінювального ставлення до довкілля названий одним із основних компонентів змісту шкільної географічної освіти та наведені певні методичні рекомендації щодо його формування [17]. Емоційно-ціннісне ставлення учнів до довкілля і людської діяльності у ньому (погляди, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації) автори підручника зараховують до предметних географічних компетенцій нарівні з географічними знаннями, вміннями і навичками, географічним баченням світу та досвідом творчої діяльності учнів при вивченні географічних об'єктів, процесів і явищ, що, на нашу думку, суперечить загальноприйнятому тлумаченню поняття компе-

тенції. Проте сам факт уваги до ціннісної складової шкільної географічної освіти та визнання специфічності методики формування цієї складової вважаємо вельми значущим для розвитку вітчизняної методики навчання географії.

Зрештою, у 2012–13 рр. нами завершено дослідження, спрямоване на обґрунтування методики виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків у процесі вивчення загальної географії. Концептуальну основу розробленої методики складають положення про: необхідність відмови від антропоцентричного світосприйняття, важливість опанування нематеріальних суб'єктних цінностей природи, її самоцінності для формування екоцентричного світогляду (В. Борейко, О. Колонькова, І. Кряж, О. Пруцакова, Г. Пустовіт, Н. Пустовіт, А. Степанюк, Г. Тарасенко, В. Callicott, E. Hargrove, Н. Rolston III); значущість представлення у навчальному процесі природного оточення дітей не лише як «навколишнього середовища», а як «світу природи» (С. Дерябо та В. Ясвін, В. Сухомлинський); пріоритетність формування ціннісної сфери особистості у процесі навчання (Н. Асташова, І. Зязюн, В. Лозова, Г. Пустовіт, М. Рижаків, О. Сухомлинська); необхідність урахування під час конструювання навчального предмета специфічних логік засвоєння всіх елементів змісту освіти (І. Лернер); виховний потенціал побудови навчально-виховного процесу відповідно до вчення К. Станіславського про надзавдання та наскрізну дію (В. Ільєв, Н. Тарасевич).

Зміст виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків у процесі вивчення загальної географії визначається підпорядкуванням навчального матеріалу поставленому надзавданню: «Хочу, щоб ми жили в гармонії з природою!» і спрямовується на опанування школярами основних суб'єктних цінностей природи: вітальної, або валеологічної (санітарно-гігієнічної і рекреаційної); господарської (практичної і економічної); пізнавальної; моральної; історико-культурної; громадянсько-патріотичної; естетичної; самоцінності природи. Визначальним для виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків є опанування ними моральної цінності та самоцінності природи.

Процесуальна складова методики характеризується розробленою моделлю структурування курсу загальної географії за логікою опанування екологічного ціннісного сенсу навчального матеріалу, яка передбачає компонування навчального матеріалу навколо структурних частин курсу (за В. Ільєвим, послідовних етапів-подій): вихідної (вступ, розділ I «Географічне пізнання Землі»), основної (теми «Літосфера», «Атмосфера», «Гідросфера» розділу III «Географічна оболонка та її складові»), центральної (теми «Біосфера», «Географічна оболонка» розділу III) та головної (розділи IV «Земля – наш спільний дім» та V «Людина і географічна оболонка») [10]. Розроблене структурування курсу загальної географії послідовно окреслює завдання з виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків для кожної

частини, є орієнтиром у доборі методів і технологій виховання екологічних ціннісних орієнтацій, співпідпорядкування цих технологій у педагогічному процесі.

Ми обґрунтували доцільність застосування специфічного методу виховання екологічних ціннісних орієнтацій у процесі вивчення загальної географії (у рамках класифікації методів екологічної психопедагогіки за В. Ясвіним) – методу індивідуалізації природних географічних об'єктів – та визначили, що до технологій навчання географії, які водночас є ефективними для виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків, належать, зокрема, екологічні завдання, дискусії, імітаційні ігри, рефлексія, інтерактивні розповіді, діалогічний ціннісний цикл, проектна діяльність.

Нами розроблено класифікацію уроків, що узагальнено відбиває етапи формування ціннісних орієнтацій і є сполучною ланкою між моделлю структурування курсу загальної географії за логікою опанування екологічного ціннісного сенсу навчального матеріалу та окремими педагогічними технологіями. *Урок пред'явлення* (урок-презентація) – урок, спрямований на пред'явлення суб'єктних цінностей природи вихованцям, ознайомлення з ними. Прикладами занять, які у 6 класі можливо будувати як уроки-презентації, є урок вивчення унікальних форм рельєфу, урок, присвячений використанню вод людиною. *Урок визначення* спрямовується на різнобічну характеристику ціннісного потенціалу географічного об'єкта, який вивчається, щоб у підсумку вихованці могли компетентно зайняти власну позицію стосовно його значення. Так доцільно будувати урок вивчення вулканізму, урок, на якому аналізуються проекти перетворення клімату. *Урок рефлексії* – урок, на якому через самопізнання та усвідомлення переживань відбувається особистісне осягнення вихованцями цінностей природи, закріплення особистісного сенсу попередньо засвоєної ціннісної інформації (наприклад, заняття з тем «Охорона біосфери», «Населення і навколишнє середовище»). Окрім трьох основних типів уроків, можливо виділяти і їх підтипи, що розрізняються специфікою організації діяльності суб'єктів навчально-виховного процесу. Існують також ціннісно спрямовані аналоги комбінованого уроку.

Процесуальна складова виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків у процесі вивчення загальної географії характеризується також систематичним доповненням урочної роботи з предмета позаурочною, насамперед географічним краєзнавством, що максимально співвідноситься зі змістом та логікою шкільної програми із загальної географії, враховує особливості довкілля сільських і міських підлітків та забезпечує безпосередній їх контакт із природними об'єктами. Основною організаційною формою виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків у позаурочній роботі із загальної географії обрано туристсько-краєзнавчий гурток.

Проведене дослідження не висчерпує всіх аспектів проблеми. Насамперед, подальшої варіативної розробки потребують змістовий та процесуальний аспекти методики виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків у процесі вивчення загальної географії. Вважаємо, що наша спроба є початком цілеспрямованого і комплексного дослідження ціннісного компоненту шкільної географічної освіти в Україні.

Висновки. Таким чином, 2003 – 2013 рр. в Україні характеризувалися помітною активізацією фахового інтересу до ціннісної складової середньої географічної освіти та зокрема до виховання екологічних ціннісних орієнтацій школярів у процесі вивчення географії. Це відобразилося в окремих навчальних програмах, підручниках, методичних рекомендаціях. Проте як концептуалізація проблеми, так і ціннісне насичення змісту навчального матеріалу

та розробка відповідного технологічного забезпечення його засвоєння у цей період відбувалися недостатньо послідовно і системно. Свідченням визнання значущості ціннісної проблематики стала її виразна представленість у підручнику «Загальна методика навчання географії». Та за масштабами відповідних досліджень Україна продовжує відставати від Російської Федерації, де формування досвіду емоційно-ціннісного ставлення представлене у підручниках з методики навчання географії ще з 1990-х рр. [14] і захищено вже низку дисертацій, присвячених окремим аспектам проблеми [1, 2, 5, 15, 16].

**Рецензент – кандидат педагогічних наук,
професор Н.М. Кривонос**

Література:

1. Александрова Е.Н. Влияние содержания географического образования на формирование ценностных ориентаций старших подростков: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е.Н. Александрова. – Архангельск, 1999. – 158 с.
2. Андриюшова Ю.С. Формирование опыта эмоционально-ценностного отношения к миру, к деятельности в процессе обучения географии в основной школе: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Ю.С. Андриюшова. – М., 2005. – 187 с.
3. Бойко В.М. Загальна географія: Підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів / В.М. Бойко, С.В. Міхелі. – К.: Педагогічна преса, 2006. – 272 с.
4. Бойко В.М. Ціннісний підхід до формування змісту нових підручників з географії / В.М. Бойко // Географія в інформаційному суспільстві: Зб. наук. праць: У 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т. IV. – С. 304–306.
5. Держинская К.В. Формирование эмоционально-ценностного отношения учащихся к миру средствами учебника географии: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / К.В. Держинская. – Нижний Новгород, 2005. – 256 с.
6. Капіруліна С. Розвиток духовної та естетичної складової на уроках фізичної географії засобами модульно-розвивальної технології навчання / С. Капіруліна, Л. Паламарчук // Рідна школа. – 2004. – № 12. – С. 20–23.
7. Кобернік С.Г. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: [Навч.-метод. посіб.] / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко, О.Я. Скуратович; за ред. С.Г. Коберніка. – К.: Навчальна книга, 2005. – 319 с.
8. Колесник М.О. Екологічне виховання учнів на засадах «глибинної екології» в процесі вивчення біології: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / М.О. Колесник. – Тернопіль, 2003. – 20 с.
9. Копилець Є.В. До питання про ціннісну складову шкільної географічної освіти / Є.В. Копилець // Модернізація і реформування середньої, вищої і післядипломної географічної та картографічної освіти в країнах СНД: досвід, проблеми, перспективи: Матер. XII Міжнарод. наук.-метод. семінару, Харків, 8–12 верес. 2003 р. – Вінниця: Антекс-У Лтд, 2003. – С. 88–91.
10. Копилець Є.В. Структурування курсу загальної географії за законами режисури як засіб виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків / Є.В. Копилець // Витоки педагогічної майстерності: Зб. наук. праць Полтав. держ. пед. ун-ту ім. В.Г. Короленка. Сер.: Пед. науки. – Полтава: АСМІ, 2007. – Вип. 3. – С. 189–193.
11. Корнєєв В.П. Екологізація шкільної географічної освіти. Теорія і практика екологічної освіти в шкільній географії / В.П. Корнєєв // Географія. – 2007. – № 15–16. – С. 48–52.
12. Корнєєв В.П. Екологічний аспект під час вивчення географії у 7 класі / В.П. Корнєєв // Географія. – 2006. – № 7. – С. 2–6.
13. Методика викладання географії в школі: Навч.-метод. посіб. / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко, П.О. Масляк, О.Я. Скуратович; за ред. С.Г. Коберніка. – К.: Стафед-2, 2000. – 320 с.
14. Методика обучения географии в школе: Учеб. пособ. / Л.М. Панчешникова, И.В. Душина, В.П. Дронов и др.; под ред. Л.М. Панчешниковой. – М.: Просвещение; Учеб. литература, 1997. – 320 с.
15. Николина В.В. Теоретические основы формирования эмоционально-ценностного отношения учащихся к природе в процессе обучения географии: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / В.В. Николина. – Нижний Новгород, 1999. – 345 с.
16. Сорокина Е.Е. Формирование эмоционально-ценностного отношения учащихся к миру при изучении регионов и стран в курсе географии на профильном уровне: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Е.Е. Сорокина. – СПб, 2007. – 159 с.
17. Топузов О.М. Загальна методика навчання географії: Підруч. / О.М. Топузов, В.М. Самойленко, Л.П. Вішнікіна. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 512 с.
18. Турянська О.Ф. Виховання у підлітків ціннісних орієнтацій (на матеріалі історії): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.Ф. Турянська. – Харків, 1994. – 17 с.
19. Уварова Г.Є. Геоєкологія. Програма для учнів 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Природничий профіль навчання // Географія та основи економіки в школі. – 2003. – № 5. – С. 4–6.
20. Удовиченко І.В. Екологічне виховання учнів на уроках географії України / І.В. Удовиченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – Вип. 6, кн. 2. – С. 41–46.